

LIBELLEN, PASQUILLEN, BLAUWBOEKJES
EN ‘DIERGELIJKE NIEUWIGHEDEN’
HET GEBRUIK VAN DE TERM *PAMFLET*
IN DE ZEVENTIENDE EEUW¹

Rindert Jagersma

De verwarring over de vraag wat wel en wat geen pamflet is, leidde al onder de samenstellers van de vroegste pamflettencatalogi tot discussie.² In 1889 was W.P.C. Knuttel – de befaamde samensteller van de catalogus van de pamflettenverzameling in de Koninklijke Bibliotheek – de discussie inmiddels al zat: dat ‘het overbodig [mag] heeten, thans nog uitvoerig de vraag te behandelen wat onder den naam pamfletten, vlugschriften of blaauwboekjes verstaan moet worden’.³ In de decennia na hem verschenen er vele pogingen tot definities. Het was Roeland Harms die één van de best bruikbare definities gaf van een pamflet: ‘meestal – maar niet altijd – gedrukte, niet-periodieke teksten, van een geringe omvang en met een persuasieve inhoud die betrekking heeft op de actualiteit’.⁴

- 1 Citaat: Pieter Valckenier, *t Verwerd Europa* (Amsterdam, 1675. STCN: 096177098), p. 733. Dit artikel is een herziene bewerking van een onderdeel van de inleiding van mijn proefschrift: *Pamflethandel. Productie, distributie en consumptie van pamfletten in de Nederlandse Republiek rond 1700* [Proefschrift, Universiteit van Amsterdam 2022].
- 2 Joost Vrieler, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten* (Verloren 2007), pp. 13–18; Piet Verkruisje, ‘Gedrukt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit’, in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600–1900* (Verloren 2006), pp. 31–43, hier p. 43.
- 3 W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 1486–1853* ([Koninklijke Bibliotheek], 1889–1920), eerste deel, p. III.
- 4 Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam University Press 2011), p. 14.

Dat de vraag wat een pamflet precies is (en waarin het onderscheidend is van andere typen drukwerk) onderzoekers zo lang heeft beziggehouden, komt onder meer voort uit de aanname dat de verzamelterm *pamflet* in de zeventiende eeuw niet werd gebruikt. Hiermee zou de term een anachronisme zijn.⁵ Maar klopt de veronderstelling wel dat in de Nederlandse Republiek het woord pamflet niet gebruikt werd?

In de zeventiende eeuw waren traktaten, boekjes, hekelschriften, geschriften, blauwboekjes, libellen of pasquillen (paskwillen) de meest gangbare benamingen voor het type drukwerk dat wij tegenwoordig onder de noemer *pamflet* scharen.⁶ Dit was goedkoop, dun drukwerk waarvan de katernen, hooguit voorzien van papieren omslag, ingenaaid werden met een simpele steek. In de eerste decennia na Gutenberg sprak men nog simpelweg over *boekje* of *libel*. Zo werden in 1488 'zekere famose libellen' gevonden.⁷ Libel was een verbastering van het Latijnse *libellus* (klein boekje, afkomstig van *liber*, boek).⁸ Het was de veelal blauwe kleur van het omslagpapier die het drukwerk al snel de opvallende naam 'blauwboekje' opleverde:

Dat de Heeren met gheen blauwe boecxkens gedient en waren: meynende, apparentelick, een boeckjen, dat daer op mochte komen tot verantwoordinghe in 't blauw genayt, gelijk sulcke boeckjens gemeenlick ghenayt ende daerom blauwe boecxkens genaemt wierden.⁹

5 Onder meer: Marijke Meijer Drees, 'Nederlandse pamfletten (ca. 1600–1750) als bron voor de literatuurgeschiedenis', *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans* 9:2 (2001), pp. 236–249; Matthijs van Otegem, 'Tijd, snelheid, afstand; de mechanica van het pamflet', *De zeventiende eeuw* (2001), pp. 50–61, hier p. 51; Marijke Meijer Drees, 'Pamfletten: een inleiding', in: De Kruif, Meijer Drees en Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet*, pp. 9–28, hier p. 10, noot 5; Vrieler, *Het poëtisch accent*, p. 13; Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders, 'Pamphlets and politics: introduction', in: Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders (red.), *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Brill 2011), pp. 3–30, hier pp. 9–10; Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, p. 14; Jan Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw. De eerste pamfletoorlog van Overijssel (1654–1675)* [Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam 2019], p. 31; Daan Wolfert, *Een ramp voor de Vechtstreek 1672–1673* (Verloren 2022), p. 67; *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT, <http://gtb.inl.nl/>), lemma *pamflet*.

6 Conrad Dieterich, *Catechetische onderwyzingen* (Amsterdam, 1736. STCN: 184581672), p. 212.

7 WNT, lemma: *libelle*.

8 Philips van Marnix van Sint-Aldegonde's *Responsio ad exiguum quendam libellum nuper editum* werd bijvoorbeeld in een Nederlandse vertaling op de markt gebracht als *Antwoorde op een cleyen boecxken onlanx wt ghegheuen* (Antwerpen, 1578. STCN: 402449584).

9 [Johannes Wtenbogaert], *Johannis VVtenbogaerts leven, kerckelijcke bedieninghe ende zedighe verantwoordingh* (s.l., s.n., 1645. STCN: 862210038), p. 288. Voor vroege voorbeelden van

De naam *blauwboekje* was dus gebaseerd op uiterlijke kenmerken. Het is in dat opzicht vergelijkbaar met de *Bibliothèque bleue* in Frankrijk — eveneens populair, efemeer drukwerk. Het hoeft uiteraard niet te betekenen dat pamfletten altijd voorzien waren van een egaal blauwe omslag. Zo kwam gemarmerd papier ook voor of zat er überhaupt geen omslag om het pamflet heen. Vanzelfsprekend was deze laatste optie goedkoper en de gedrukte titelpagina gold als voldoende bescherming.

Mede gezien de beperkte omvang van het drukwerk was *blauwboekje* dus een logische term, maar deze vage aanduiding vertelde niets over de inhoud. Vanaf het einde van de zestiende eeuw kwamen er benamingen die specifiek ook de inhoud duiden, zoals *pasquil* of *schotschrift*. Dergelijke predicaten spraken immers meer tot de verbeelding.

Pasquil deed in de Noordelijke Nederlanden, vermoedelijk via de Duitstalige gebieden en de Zuidelijke Nederlanden, eind zestiende eeuw zijn intrede in gedrukte plakaten.¹⁰ Waar de stad Gent in 1566 een ordinantie uitvaardigde tegen ‘*pasquillen, fameuse libellen, schimpige oft iniurieuse schriften*’,¹¹ deden de Staten van Holland dat in de jaren 1581, 1584 en 1587 nog tegen het drukken en verspreiden van ‘*schandaleuse, ergerlijcke Boecxkens, Liedekens, Refereynen, Nieu-maren ende diergelijcke*’.¹² In Utrecht werd op 18 februari 1589 een ‘*placaet tegens het maaken en uytgeven van Pasquillen, en fameuse Libellen*’ gepubliceerd. Dit naar aanleiding van een ‘*pasquille*’ die ’s nachts in de stad was verspreid en op de deur van het stadhuis was aangetroffen. Onder *pasquil* verstond men drukwerk met een ‘*fameuse, injurieuse ende schandelyke*’ inhoud, dat ‘*nergens anders toe [zou] streckende, dan om meerder twist ende tweedragt onder de burgerye te saayen ende te verwecken*’.¹³

het gebruik van het woord *blauwboekje*, zie bijvoorbeeld: Gilles Jacobs Quintyn, *Oraeniens Grols-gewin* (Herman Theunisz Kranepoel, Haarlem 1627. STCN: 822790491), f. G5v en Barent Lampe, *Het negentiende deel of 't vervolgh van het Historisch verhael aller gedencwaerdiger gheschiedenissen* (Johannes Janssonius, Amsterdam 1632. STCN: 081749252), p. 51. In 1631 publiceerde Wtenbogaert zijn *Antwoord op 't blaeww libel of boecxken onlangs uytgegeven met den titel Naerder vnie der remonstranten anno 1617* (s.l. [1631], STCN: 863522874). In de inventaris van boeken van Hugo de Groot, opgesteld in 1620, vind men ‘*Noch een hoop cleijne ende blauwe boecxkens van weijnich waerden*’ (P. C. Molhuysen, ‘*De bibliotheek van Hugo de Groot in 1618*’, *Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Nieuwe reeks*, deel 6 (Amsterdam 1943), pp. 45–63, hier p. 62). Zie ook: WNT, lemma: *blauwboekje*.

10 De benaming komt van een in Rome opgegraven hellenistisch standbeeld dat de bijnaam *Pasquino* kreeg. Het werd een traditie om rondom dit standbeeld gedichten en andere teksten te plakken die de verkleinvorm *pasquillus* meekregen (WNT, lemma: *paskwil*).

11 *Ordinantie ende placcaet [...] te makene eenighe pasquillen, fameuse libellen* (Gent, 1566).

12 Cornelis Cau, *Groot placcaet-boeck* (’s-Gravenhage, 1658. STCN: 852812795), pp. 211–218.

13 *Groot placcaetboek* (Jacob van Poolsum, Utrecht 1729. STCN: 203409752), deel 3, p. 425.

Fig. 1: *Het stadhuis op de Dam in Amsterdam*, Gerrit Berckheyde, 1693 (detail)
(Rijksmuseum, Amsterdam, SK-C-101)

In de zeventiende eeuw werden bewoordingen als libel, pasquil, hekel-schrift, schotschrift, lasterschrift of blauwboekje door elkaar heen gebezigd.¹⁴ Het werd voornamelijk gebruikt voor drukwerk waarin gelasterd zou worden. Deze subjectieve typeringen werden dus te pas en te onpas gebruikt door lezers die de inhoud van het betreffende pamflet niet konden waarderen. Dergelijke teksten riepen onoplosbare discussies op over de vraag of een bepaalde gepubliceerde tekst nu wel of juist geen schotschrift was. Pasquillen, dat schreven de anderen.

Ondanks de naam gebaseerd op uiterlijke karakteristieken, behoorden blauwboekjes daar ook toe. Zo werd in 1630 beschreven: '[...] loopē de blauwe Boecxkens weder door 't Lant met hoopen, elck brengt 'tzijn voort, en smuijt uyt al wat hem in den sin komt [...]'.¹⁵ In het pamflet *Defensie ofte antwoord op alle de lasterlijcke, godloose schriften*,

14 Johannes Wtenbogaert, *Voor-looper. Tegen het libel fameus oft pasquil van ia ende neen* (Jan Amelisz, Utrecht 1610. STCN: 832385360); *Tegenbericht, op een laster en scheldtboecksken gejtintuleert, David Georis wt Hollandt* (s.l. 1584. STCN: 162373473); Gregorio Leti, *Het leven van Olivier Cromwel* (Meyndert Uytwerf, 's-Gravenhage 1697. STCN: 081436106), tweede deel, p. 492; *Haagsche en Amisfoortse krukkendans* (James Warnar, Londen 1695. STCN: 864230702), pp. 31–32.

15 [Johannes Wtenbogaert], *Discovrs op ende teghen de conscientieuse bedenckingen* (Jacob de Wit, Haarlem 1630. STCN: 830586989), p. 3.

en *pasquillen* (1651) werd gal gespuwd over de auteurs die ‘door Blauwe Boecxkens en Pasquillen, alle Leugenen ende Lasteren uyt [...] gieten’.¹⁶

De vaagheid omtrent de definitie van een product dat zijn naam ontleende aan *uiterlijke* kenmerken, maar werd beoordeeld op basis van *inhoudelijke* kenmerken, bracht ook contemporaine lezers in verwarring. Joachimus Mobachius schaarde onder ‘blauwe boekjes’ ‘zulke, de welke niet geapprobeerd zyn [...] of ook alle pasquillen, die zonder naam van de Autheur of Drukker uitkomen’, maar hoopte niet dat iemand het zo zou opvatten dat hij ‘alle kleine boekjes met een blauw of bond omslag heimelyk voor blauwe boekjes uitmaakte’. In boekjes met een dergelijke omslag vielen namelijk ook ‘zeer stigtelyke, en practicale’ teksten te lezen. Om deze reden mochten predikanten hun lidmaten dan ook niet zomaar veroordelen als zij hen zagen met blauwboekjes.¹⁷

Dan de vraag vanaf wanneer de term *pamflet* werd gebruikt. Dit zou dus een anachronisme zijn. Deze gedachte is echter incorrect. In de Nederlandse Republiek kwam in de zeventiende eeuw de term pamflet namelijk weldegelijk voor.

In de zeventiende eeuw werd het woord *pamflet* al veelvuldig gebruikt in drukwerk uit Engeland (*pamphlet*). Het woord was mogelijk ontleend aan *Pamphilus de amore*, een populaire korte komedie uit de twaalfde eeuw.¹⁸ Al in 1490 schreef de Engelse drukker William Caxton over ‘dyverse pamflettis and boekys’, hiermee doelend op hun geringe omvang.¹⁹ In het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd het anglicisme geleidelijk aan in de Nederlandse Republiek aanvaard.

In een Nederlandstalig gedrukt reisverslag uit 1660 waarin de Engelse politieke situatie wordt besproken, lezen we dat een ‘pamphlet’ het nieuws ‘verklaerde’. De glos in de kantlijn luidt: ‘Pamphlet in Engels, is een

16 *Defensie ofte antwoord op alle de lasterlijcke, godloose schriften, en pasquillen* (Jacob van den Viver, Rotterdam 1651. STCN: 841300437), p. 3.

17 Joachimus Mobachius, *Zedige aanmerkingen en tegenbedenkingen over het zedig onderzoek* (Abraham Ferwerda, Leeuwarden 1740. STCN: 240566092), p. 220.

18 In het Middelnederlandse Floris ende Blancefloer wordt naar dit werk verwezen als: ‘In Juvenale ende in Panflette’. Zie: *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (EWN, <https://etymologie.nl>), lemma *pamflet*. Voor een vroege, interessante discussie over de herkomst van het woord, zie: *De Navorscher* XIV (Amsterdam, 1864), p. 127 en 178.

19 P.J. Blok, ‘Wat is een pamflet?’, *Het Boek* VI (1916), pp. 305–310, hier p. 306.

doorgeschrabt papier, niet dogende'.²⁰ Met andere woorden: drukwerk dat inhoudelijk gezien niet deugt. Blijkbaar werd in die periode een dergelijke woordverklaring nog noodzakelijk geacht.²¹ Drie decennia later werd in het woordenboek van Willem Séwel (1691) bij het lemma 'Pamphlet' de vertaling 'een Blaauwboekje, pasquil' gegeven.²² Hoewel het Engelse 'pamphlet' in deze periode ook nog vertaald werd met woorden als 'geschrift',²³ blijkt gedurende deze jaren deze term al meer ingeburgerd — al werd het voornamelijk gebruikt in de context van Engels nieuws of drukwerk.

Zo werd over de Engelse situatie in 1687 geschreven over een 'menichte van blauwe Boeckxkens', 'twee schandaleuse Pamphlets' en over het weigeren om bepaalde 'Geschriften' voor 'Pasquillen en Pamphletten' te verklaren.²⁴ In de *Hollandsche Mercurius* van 1690 had men het over 'den Autheur van het Pamphlet',²⁵ en in de *Europische Mercurius* van zeven jaar later: 'Item vertoonen wy, dat een Pamphlet, jongst uitgegeeven [...]'.²⁶

Vroege voorbeelden van het gebruik van *pamflet* in Nederlands drukwerk komen voor in de *Oprechte Haerlemsche courant*. Hier wordt deze benaming vanaf de jaren zeventig van de zeventiende eeuw al gebruikt. Het gaat dan wel altijd om nieuws uit Engeland (Londen) en vrijwel altijd gespeld als *pamphlet*.

1675: 'Daer was hier een pamflet gedruckt [...]'

1676: 'Daer is een Boeckverkooper gevangen in Gatchouse, omdat [hij] een Pamphlet wilde doen drucken tenderende tot Oproer.'

1676: 'Ms. Anna Browster is mede nae Newgate gebracht over ongeoorloofde Pamphletten [...]'

20 François Laboullaye-le-Gouz, *De reyse en optekeningh van den heer Boulaye le Gouz* (Amsterdam 1660. STCN: 850084717), p. 220.

21 In een Engels-Nederlandse woordenboek uit 1647 staat bij pamphlet de betekenis 'Een boecksken' (Henry Hexham, *A copious English and Netherduytch dictionarie* (Arnout Leers, Rotterdam 1647. STCN: 166569984), f. S2r). Andersom viel te lezen dat een pasquil een 'Scurrillous Jeering pamphlet' was (Henry Hexham, *Dictionarium, ofte woorden-boeck* (Arnout Leers, Rotterdam 1672. STCN: 058061657), f. 3Cr).

22 Willem Séwel, *A New Dictionary English and Dutch* (Weduwe Steven Swart, Amsterdam 1691. STCN: 126721203), p. 406.

23 [Gilbert Burnet], *Reflexions on a late pamphlet, entitled Parliamentum pacificum* (Amsterdam 1688. STCN: 202498018). [Gilbert Burnet], *Reflectien op een schrift, geintituleert Parliamentum pacificum* (s.l. 1688. STCN: 864199600).

24 Lambert van den Bos, *Tweede Vervolg van saken van staat en oorlogh [...] Beginnende met het jaar 1687. en eyndigende tot het Jaar 1692* (Amsterdam 1698. STCN: 850611687), p. 98.

25 *Hollandsche Mercurius* (Haarlem 1690. STCN: 12354162X), p. 237.

26 *Europische Mercurius* (Amsterdam 1697. STCN: 152853014), eerste deel, p. 261.

1678: ‘De Staeten in Schotlandt zijn gescheyden, zijnde sulckx met een gedruckt Pamphlet hier publijck gemaect [...]’
 1679: ‘Daer is hier 100 Ponden beloofd voor die den Drucker van de Brieven van Coleman, als een ongepermitteert Pamphlet, kan ontdekken.’
 1683: ‘[...] omme dat sy diversche malitieuze en schandaleuse Boecken en Pamfletten hadden laten drucken en uytgegeven [...]’
 1686: ‘[...] over het drucken van een Pamphlet [...]’
 1693: ‘[...] een Oproerig en Goddeloos Pamphlet [...]’
 1698: ‘[...] over het in Druck doen uytgeven van een oproerig Pamphlet [...]’²⁷

De hierboven aangehaalde citaten zijn slechts enkele voorbeelden. Van 1680 tot en met 1699 kwam het woord *pamflet* (of: *pamphlet*) maar liefst minimaal 58 keer voor, waarvan 34 keer in de jaren negentig. Uitschieters waren de jaren 1688 en 1693 (beide jaren acht keer) en 1693 (tien maal). Ter vergelijking: varianten van *pasquil* werden vaker gebruikt in de krant. In de jaren zeventig komt deze term 47 keer voor, in de jaren tachtig 30, en in de jaren negentig 57 keer.²⁸ In tegenstelling tot *pamflet*, kwamen nieuwsberichten met het woord *pasquil* overal vandaan, ook inclusief Engeland.

In het eerste decennium van de achttiende eeuw komt de term *pamflet* vaker voor in Nederlandstalig drukwerk — zowel in boeken als pamfletten en dan ook zonder een Engelse connectie. Zo werd in 1702 geschreven over de uitgever van een ‘gedrukte Pamflet’ en een jaar later over het ‘latende Drukken en uitstroyen een sot Pamphelet’.²⁹ In 1708 keurde Gerardus Goris een ‘faam-rovend Pamphlet’ af,³⁰ en werd elders geschreven over ‘Exemplaren van dat pamphlet’.³¹ In of na 1709 valt het woord *pamflet* ook in een titel: *Korte consideratien over seker gedrukt pamphlet waer voren staat aan d’hr. Alexander de Muinck en onderteekent P.D.W.*³²

27 *Oprechte Haerlemsche courant*, 05-03-1675; 28-05-1676; 25-08-1676; 11-08-1678; 17-01-1679; 27-07-1683; 16-07-1686; 07-01-1693; 18-11-1698.

28 De telling op is basis van de krantenbank op Delpher (<https://www.delpher.nl/>, 5 april 2023).

29 *Korte aanwysinge vande validiteyt vande brieven van abolitie* (Aäron van Poulle, Middelburg [1702]. STCN: 148322247), p. 9; Johan Steengracht, *Verlegen rekenaar, van den onwettigen geld-handel* (Simon Clement, Middelburg 1703. STCN: 159606713), p. 7.

30 [Gerardus Goris], *Erkenntenis van’t gemeen aan den maker van de Dank-zegging* (s.l., [1708]). STCN: 151165912), f. A1v.

31 Irenæus Philaethes, *Kort en opregt verhaal van de eerste oorsprong der broedertwisten* (Andries Hendrikz, Amsterdam 1708), p. 30.

32 *Korte consideratien over seker gedrukt pamphlet* (s.l. [niet voor 1709]. STCN: 237719371).

Op basis van de bovenstaande vondsten moeten we dan ook concluderen dat *als* in de zeventiende eeuw het woord pamflet werd gebruikt in Nederlands drukwerk, dit betrekking had op Engeland. Nog twee opvallende zaken: het is vooral de *Oprechte Haerlemsche courant* die de term gebruikt en dan vooral tot aan januari 1702. Daarna lijkt het gebruik in deze krant vrijwel te stoppen. *Pasquil* wordt echter na die tijd nog wel vaak gebruikt. Zou het te maken kunnen hebben gehad met de voorkeur van een bepaalde correspondent? Hoe het ook zij, de term *pamflet* werd weldegelijk in de zeventiende eeuw in Nederlands drukwerk gebruikt en was bij de Nederlandse lezer bekend. Wel bleven andere equivalenten, zoals pasquil, blauwboekje en libel, voorlopig veel gebruikelijker om dun, actualiteitsgebonden, veelal belasterend drukwerk aan te duiden.